

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ УСТАЛЕНОЇ ПРАКТИКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ ТА КОНСТИТУЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ ENSURING OF UNITY OF ESTABLISHED PRACTICE OF ADMINISTRATIVE COURTS AND CONSTITUTIONAL JURISDICTION

Ланкевич А.З.,

здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей діяльності органу конституційної юрисдикції. Автор зосереджує свою увагу на розкритті конституційно-правових аспектів забезпечення єдності практики органів адміністративної юрисдикції з точки зору верховенства права.

Ключові слова: Конституційний суд України, адміністративні суди України, конституційна юрисдикція, практика адміністративних судів.

Статья посвящена освещению отдельных особенностей деятельности органа конституционной юрисдикции. Автор сосредотачивает свое внимание на раскрытии конституционно-правовых аспектов обеспечения единства практики органов административной юрисдикции с точки зрения верховенства права.

Ключевые слова: Конституционный суд Украины, административные суды Украины, конституционная юрисдикция, практика административных судов.

Article is devoted to specific features of the constitutional jurisdiction. The author focuses on revealing the constitutional and legal aspects of the practice of unity of administrative jurisdiction in terms of rule of law.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, the administrative courts of Ukraine, constitutional jurisdiction, the practice of administrative courts.

Якість судочинства, а відтак і авторитет усієї судової системи України, визначається правильним та однаковим застосуванням судами законодавства. Це залежить від ефективності судової системи, до якої відносяться зокрема Верховний Суд України та Вищий адміністративний суд України. Діяльність цих судових установ також залежить від впливу рішень і висновків Конституційного Суду України.

Ця проблема є малодослідженою у вітчизняній юридичній науці, оскільки вона є міждисциплінарною і з цього питання є лише фрагментарні дослідження Ю. Барабаша, В. Кампо, Л. Москвич, М. Савчина та деяких інших. Деякою мірою така відсутність компенсується, правда, дослідженням впливу на практику адміністративних судів практики європейського суду з прав людини, не зачіпаючи в істотних рисах його конституційно-правові аспекти. Тому існує розрізнена, не цілісна картина забезпечення єдності практики у співвідношенні конституційної та адміністративної юстиції.

Зважаючи на вище наведене, метою цього дослідження є розкриття конституційно-правових аспектів забезпечення єдності практики органів адміністративної юрисдикції з точки зору верховенства права. Задля досягнення покладеної мети в роботі вирішуються такі завдання: а) розкрити зміст поняття єдності судової практики з точки зору ефективності судової системи; б) визначити конституційно-правові аспекти основних правових засобів забезпечення єдності практики адміністративних судів; в) розкрити роль Європейського суду з прав людини у забезпеченні єдності практики конституційної та адміністративної юрисдикції.

Єдність судової практики та ефективність судової системи. На думку Л. Москвич, ефективність судової системи виражає її певну внутрішню властивість, її спроможність здійснити благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого вирішується соціальний конфлікт та досягається соціальна справедливість [1, с. 31]. Однак поняття «благотворний вплив» та «соціальна справедливість» є невизначеними з точки зору верховен-

ства права, оскільки перше ґрунтується на предикативі «благотворний», який є занадто загальним, абстрактним, а другий власне не входить у зміст «верховенство права», а є соціологічною категорією. Тому ефективність судової системи полягає у забезпеченні вирішенні соціальних конфліктів відповідно до вимог належної правової процедури незалежним і безстороннім судом у розумні строки з метою забезпечення захисту і поновлення порушених прав і свобод людини, забезпечення балансу приватних і публічних (суспільних) інтересів.

Ми приєднуємося до думки, що єдність судової практики є одним із провідних критеріїв ефективності судової системи, що відображають стандарти її належної організації. До них, на думку Л. Москвич, належать показники сталості судової практики: кількість змінених і скасованих судових актів найвищою судовою інстанцією; ступінь запровадження інститут самостійного виправлення судових помилок найвищим судом; ступінь судового контролю за якістю судових рішень; механізм формування єдиного право розуміння судді [1, с. 33].

Єдність судової практики впливає із вимоги передбачуваності судових рішень, які повинні бути обґрунтованими і задовольняти критеріям правової визначеності. Ступінь обґрунтованості судових рішень, на нашу думку, також залежить від однакового застосування законодавства, додержанням балансу процесуальних прав і обов'язків сторін у процесі, юридичної техніки викладу рішень, урахування адміністративними судами практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини. У своїй сукупності набір таких критеріїв дозволяє забезпечити єдине праворозуміння суддів і служитиме основою для узагальнення судової практики.

Основні правові засоби забезпечення єдності судової практики: конституційно-правові аспекти. Верховний Суд України як найвищий судовий орган держави є не лише вищою ланкою правосуддя, а й тією компетентною та авторитетною установою, яка сприяє належному здійсненню правосуддя всіма судами загаль-

ної юрисдикції. Виконання зазначених функцій неможливе без постійної, повної та об'єктивної поінформованості про застосування судами чинного законодавства, що відображає стан судочинства в державі, його основні проблеми та шляхи їх вирішення.

Поряд зі здійсненням правосуддя забезпечення однакового застосування судами законодавства є одним із основних повноважень Верховного Суду. У цьому контексті є важливим урахування Верховним Судом України правових позицій Конституційного Суду України. Однак на сьогодні це питання так і не вирішено остаточно.

Відповідно до статті 38 Закону про судоустрій та статус суддів (далі – Закон № 2453-VI) [2] і статті 237 КАС рішення адміністративних судів можуть бути переглянуті Верховним Судом України за винятковими обставинами у разі: 1) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. Згідно з Рекомендацією N R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» національні суди мають забезпечити повторний розгляд справи, якщо: 1) рішення суперечать Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 2) суттєві процедурні помилки і недоліки, які ставлять під сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні [3]. Це зумовлено міркуваннями забезпечення прав і свобод людини, яке має превалювати у діяльності судів щодо принципу *res judicata*, тобто остаточного характеру судових рішень, бо у такому разі вони будуть несправедливими. Такі заходи мають вживатися судами у виключних випадках, коли порушення прав і свобод людини внаслідок судових рішень є очевидними і помилковими та не сприяють забезпеченню єдності правової системи. Така роль Верховного Суду України випливає із його конституційного статусу найвищого суду (частина друга статті 125), в силу якого він покликаний забезпечувати єдність судової практики.

Безпосередньо питаннями забезпечення єдності судової практики здійснює Пленум Верховного Суду України. З цієї метою він наділений такими повноваженнями (стаття 45 Закону № 2453-VI): а) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судової системи та діяльності Верховного Суду України; б) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

При цьому не зрозумілою є природа повноваження Пленуму Верховного Суду України щодо надання висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судової системи та його діяльності, оскільки ні Верховний Суд України, ні Конституційний Суд України не наділені правом законодавчої ініціативи. Водночас слід зазначити, що задля забезпечення єдності судової практики деякі можливості впливу на законодавця існують, оскільки Конституційний Суд України за результатами розгляду справи з урахуванням висновків Пленуму Верховного Суду України може відповідно до частини другої статті 70 Закону про Конституційний Суд України може визначити у своєму рішенні, висновку порядок виконання цих положень. Однак положення висновків Пленуму Верховного Суду України мають стати предметом розгляду Конституційного Суду України та стосуватися предмета конституційного провадження.

У цьому контексті не правильним є твердження про те, що Верховному Суду України мають належати функції касаційної інстанції по відношенню до спеціалізованих судів, оскільки це нібито підриває єдність національної правової системи [4, с. 37]. Окрему позицію посідає М. Сірий, який вважає наділення вищих спеціалізованих судів функціями касації нетиповими і такою, що суперечить міжнародній практиці. На користь цього твердження автор наводить таку тезу: «Якщо до судової системи разом із загальними судами входять підсистеми спеціалізованих чи мирових судів, між якими об'єктивно виникають спори про підсудність, то додатковим завданням єдиної касаційної інстанції – верховного суду країни – є забезпечення єдиної логіки застосування правил підсудності, щоб громадяни чітко розуміли, в якому випадку до якого суду слід звернутися» [5, с. 31].

Сенс децентралізації судової системи полягає саме в тому, що вищі спеціалізовані суди мають виконувати функцію касаційної інстанції, а Верховний Суд України забезпечує єдність судової практики спеціалізованих судів у рамках процедури перегляду справ за винятковими обставинами. М. Сірий також критикує існування процедури перегляду судових рішень за винятковими обставинами, оскільки вона порушує основи процесуальної форми і передбачає перегляд з підстав, які перебувають поза межами самої судової справи, що переглядається. Дослідник доходить висновку, що функція касації є найвищою судовою функцією і вона має належати саме Верховному Суду України [5, с. 33].

Відповідно до принципу верховенства права закон володіє якостями визначеності, чіткості та передбачуваності, тобто в однакових юридичних ситуаціях закон повинен однаково застосовуватися судами. Якщо відсутній закон, який регулює певну життєву ситуацію, то суд не може посылатися на цю обставину як на підставу відмови у судовому захистові. Це суперечить також статті 57 Конституції України, яка гарантує право кожного знати свої права і обов'язки та належний порядок доведення до відома кожного про зміст його прав і обов'язків.

Однакове застосування законів судами впливає із принципу верховенства права як компонент засади правової визначеності [6], як необхідної умови правосуддя [7, с. 298], яка здійснюється у формі касації як основної форми забезпечення єдності практики правозастосування в судах [8, с. 12], однакового тлумачення і застосування положень закону [9, с. 15].

З метою забезпечення єдності правової системи Закону про судоустрій та статус суддів передбачає певні прерогативи вищих спеціалізованих судів. Відповідно до статті 32 Закону № 2453-VI Вищий адміністративний суд України наділений такими повноваженнями у сфері забезпечення єдності судової практики (пункти 3, 4 статті 32): а) вивчає та узагальнює судову практику; б) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; в) дає адміністративним судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Безпосередньо повноваження Вищого адміністративного суду України щодо забезпечення єдності судової практики здійснюється його Пленумом, який у цьому аспекті здійснює такі повноваження (стаття 36 Закону № 2453-VI): а) узагальнює з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції практику застосування матеріального і процесуального закону; б) заслуховує інформацію про стан правосуддя у відповідній судовій юрисдикції та практику вирішення окремих категорій справ; в) приймає рішення про звернення до Верховно-

го Суду України про направлення конституційного подання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України; г) за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції.

Водночас Закон № 2453-VI не визначає правову природу постанов Пленуму вищих спеціалізованих судів: чи вона має загальнообов'язковий, чи рекомендаційний характер. Водночас у взаємозв'язку із частиною 4 статті 8 КАС адміністративним судам прямо заборонено відмову у розгляді адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні питання. Таким чином, на думку С. Шевчука, КАС визнає прогалини у чинному законодавстві і надає можливість адміністративним судам їх подолати [10, с. 82]. Тому положення постанов Пленуму Вищого адміністративного суду служать в якості засобів застосування аналогії права і аналогії при подолання прогалин у законодавстві з боку адміністративних судів.

Забезпечення єдності практики конституційної та адміністративної юрисдикції: роль Європейського суду з прав людини. Для забезпечення єдності практики адміністративних судів має важливе значення застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини, які вони мають застосовувати як джерело права в Україні. З прийняттям Закону про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду [11] з прав людини та прийняттям нормативно-правових актів, що розвивають його положення, в Україні було досягнуто законодавче регулювання механізму взаємодії національної та європейської системи захисту основних прав і свобод. Виконання рішень ЄСПЛ здійснюється не лише шляхом вжиття заходів індивідуального характеру, що мають на меті усунення негативних наслідків порушення прав заявника, а також заходи загального характеру з метою попередження подібних порушень Конвенції у майбутньому.

У рамках заходів індивідуального характеру можуть здійснюватися процедури *restitutio in integrum* та вжиття заходів, передбачених в рішенні Суду про дружнє регулювання. Закон не встановлює виключний перелік процедур в рамках *restitutio in integrum* (ст. 10). Вказано лише основні способи *restitutio in integrum*: повторний розгляд справи судом, включаючи відновлення провадження у справі, та повторний розгляд справи адміністративним органом. З аналізу Закону видно, що інші додаткові заходи можуть бути передбачені Європейським Судом, виходячи із особливостей розглянутої справи. Для того, щоб з'ясувати, які необхідно вжити додаткові заходи індивідуального характеру, необхідно брати до уваги, як резолютивну, так і мотивувальну частину рішення ЄСПЛ. Разом з тим, не є очевидним те, що процедури *restitutio in integrum* поширюються на рішення Конституційного Суду, оскільки згідно зі своїм прецедентним правом ЄСПЛ не є предметом його розгляду здійснення юрисдикції конституційними судами і він «не може підняти національні влади, оскільки це означало б не брати до уваги субсидіарний характер» своєї юрисдикції [12, с. 93-94]. Суд не може втручатися у виключно національну юрисдикцію КСУ щодо офіційного тлумачення і давати інтерпретацію норм Конституції і законів України [13]. З іншого боку, Конституційний Суд як орган державної влади є елементом трансформації загальноновизначених принципів і норм міжнародного права, які в силу конституційного застереження (ст. 18) і зобов'язаний забезпечувати.

На думку І. Самсіна такий вплив ЄСПЛ на практику вітчизняних судів має подвійний аспект: внутрішньо-національний та виконання Україною міжнародних зобов'язань. З точки зору внутрішньо-національного аспекту це проявляється у застосуванні перегляду Верховним Судом України рішень адміністративних судів у порядку провадження за винятковими обставинами з метою забезпечення єдності судової практики. Крім того, у разі наявності прогалини у законодавстві позиція найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції надає певної правової визначеності та є орієнтиром для правильного тлумачення норм права [14, с. 43]. Стосовно адміністративної юрисдикції такий вплив також визнається як в доктрині, так і в судовій практиці [15].

У ході виконання рішення ЄСПЛ у справі *Барбера та інші проти Іспанії* виникли проблеми поновлення провадження у справі на підставі цього рішення. Із рішення ЄСПЛ випливало, що автоматичне скасування вироку не було адекватним індивідуальним заходом виконання рішення Суду, оскільки Суд встановив, що в зв'язку із короткою тривалістю судового розгляду іспанським судом не було змоги дослідити деякі важливі докази і вони не були приведені для публічного слухання у судовому засіданні. Таким чином, Суд констатував порушення право заявника на справедливий судовий розгляд, гарантованого ст. 6, ч. 1 Конвенції.

Не зважаючи на те, що іспанське законодавство не передбачало можливості перегляду рішень іспанських судових установ на підставі рішень ЄСПЛ, клопотання заявника про поновлення провадження у справі було задоволено. Суди керувалися правовою позицією Конституційного суду Іспанії, відповідно до якого залишення у силі вироку, винесеного з порушенням Конвенції, суперечить конституційному ладу Іспанії. Внаслідок цього у суді загальної юрисдикції було поновлено провадження і заявники були виправдані за недостатністю доказів; наслідки порушення ст. 6 Конвенції були виправлені.

Таким чином, Конституційний Суд «м'яко» забезпечує чинність регіональної міжнародної системи захисту прав людини шляхом верифікації рішень Європейського Суду з прав людини на предмет їх сумісності із конституційним порядком України. Конституційний Суд у сенсі прецедентного права ЄСПЛ прямо не входить систему національних засобів правового захисту, вичерпання яких є невід'ємним елементом прийнятності скарг до ЄСПЛ. Тому Конституційний Суд обережно використовує прецедентне право ЄСПЛ в якості обгрунтування власної правової позиції. З цих причин діяльність Конституційного Суду України необхідно розглядати як правовий інструмент забезпечення виконання рішень ЄСПЛ у рамках заходів загального характеру.

Хоча формально Конституційний Суд України не є зв'язаний практикою ЄСПЛ, однак при вирішенні конституційних спорів він досить часто звертається до його прецедентного права. Таким чином, рішення ЄСПЛ стають своєрідним орієнтиром для органу конституційної юстиції при формуванні власного прецедентного права. Відзначається, що при цьому Конституційний Суд застосовує відсильний, відносно казуїстичний та казуїстично-сенсуальний способи використання прецедентного права ЄСПЛ як додаткового правового засобу обгрунтування власної правової позиції при ухваленні рішення [16, с. 42-43].

За своєю природою Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не є комплексом правових норм, які підлягають застосуванню, а є сукупністю правових і моральних принципів, які постійно розвиваються (*emergent system*), формалізувалися у словесних виразах як відбиття ідеї верховенства та захисту прав людини і основоположних свобод. Тому на підставі Конвенції Європейський суд сам творить право [17, с. 98]. Сам Європейський суд з цього приводу сформулював позицію,

згідно з якою «...при тлумаченні Конвенція розглядається як єдине ціле, а не як сукупність окремих норм, що тлумачаться» [18]. Водночас ми не погоджуємося з думкою, що рішення Європейського суду з прав людини не є похідними від норм Конвенції, оскільки нібито вона «не складається із окремих і чітко визначених законодавчих норм, а є єдиною і неподільною сукупністю принципів захисту прав людини і основоположних свобод» [19, с. 47]. За своїм характером рішення Європейського суду з прав людини складають його прецедентне право і забезпечують конкретизацію положень Конвенції у конкретній суспільній обстановці з урахуванням ефективності засобів правового захисту конкретної держави-члена Ради Європи, яка є учасником Конвенції, з урахуванням загальних принципів і норм міжнародного права.

При вирішенні питання про конституційність законів, Конституційний Суд України при виявленні прогалини у законодавчому регулюванні, може керуватися прецедентним правом Європейського суду. Таке рішення Конституційного Суду України може розглядатися як захід індивідуального характеру, що складає основу для перегляду рішень судів за процедурою перегляду справ за винятковими обставинами (глава 3 КАС тощо) та заходом загального характеру, оскільки законодавець є зв'язаний рішеннями Конституційного Суду України при прийнятті нових законів чи внесення змін до чинних актів законодавства.

Висновки. На основі системного аналізу положень Конституції України, Закону про Конституційний Суд України, міжнародних договорів України, практики Європейського суду з прав людини та положень Кодексу адміністративного судочинства здійснено комплексний аналіз завдань та засад адміністративної юрисдикції, згідно з якими адміністративні суди належним чином можуть забезпечувати верховенство права, єдність національної правової системи і не допускати свавільне застосування законодавства.

Єдність практики органів адміністративної юрисдикції забезпечується через узагальнення практики адміністративних судів Верховним Судом України, Вищим адміністративним судом України, а також звернення першого до Конституційного Суду України з конституційним поданням у порядку інцидентного конституційного контролю.

Повноваження Пленуму Верховного Суду України щодо надання висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судової системи та його діяльності, можуть бути дієво використані, якщо Конституційний Суд України за результатами розгляду справи з урахуванням висновків Пленуму Верховного Суду України відповідно до частини другої статті 70 Закону про Конституційний Суд України визначить у своєму рішенні, висновку порядок виконання цих положень. Однак положення висновків Пленуму Верховного Суду України мають стати предметом розгляду Конституційного Суду України та стосуватися предмета розгляду справи.

На основі аналізу та узагальнення підходів науковців та матеріалів судової модна зробити висновок, що однакове застосування законів судами впливає із засади правової визначеності як компонента принципу верховенства права, необхідної умови правосуддя, яке здійснюється у процесуальних формах забезпечення єдності судової практики, однакового тлумачення і застосування положень Конституції і законів України.

Згідно із частиною 4 статті 8 КАС адміністративним судам прямо заборонено відмовляти у розгляді адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні питання. Таким чином, КАС визнає прогалини у чинному законодавстві і надає можливість адміністративним судам їх подолати. Тому положення постанов Пленуму Вищого адміністративного суду служать в якості засобів застосування аналогії права і аналогії при подолання прогалин у законодавстві з боку адміністративних судів.

Рішення адміністративних судів може бути скасовано, якщо це зумовлено міркуваннями забезпечення прав і свобод людини, яке має превалювати у діяльності судів щодо принципу *res judicata*, тобто остаточного характеру судових рішень, бо у такому разі вони будуть несправедливими. Такі заходи мають вживатися судами у виключних випадках, коли порушення прав і свобод людини внаслідок судових рішень є очевидними і помилковими та не сприяють забезпеченню єдності правової системи. Така роль Верховного Суду України впливає із його конституційного статусу як найвищого суду (частина друга статті 125 Конституції України), в силу якого він покликаний забезпечувати єдність судової практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Москвич Л.М. Критерії оцінювання ефективності судової системи // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 10.
2. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України, 2010, N 41-42, N 43, N 44-45, ст.529.
3. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_175
4. Сердюк В.В. Верховний Суд України і реформування системи правосуддя: організаційно-правовий аспект // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 6.
5. Сірий М. Касація – основна функція Верховного Суду України // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 4.
6. Белкін М., Белкін Л. Актуальні питання однакового застосування законів в адміністративному судочинстві // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2011. – № 1. – С. 59 – 68.
7. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – СПб., 1909. – 354 с.
8. Осетинский А.И. Организация та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України): Автореф. дис... к.ю.н.: спец. 12.00.10 – Судоустрій, прокуратура та адвокатура / А.И. Осетинский. – К., 2005. – 15 с.
9. Грицяк І.А. Розвиток європейського управління в контексті впливу на державне управління в Україні: Автореф. дис... д.н. з держ. упр.: спец. 25.00.01 – Теорія та історія державного управління / І.А. Грицяк. – К., 2006. – 30 с.
10. Шевчук С. Судова правотворчість. Світовий досвід і перспективи в Україні. – К.: Реферат, 2006. – 640 с.
11. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Офіційний Вісник України. – 2006. – № 12.
12. Вильдхабер. Место Европейского суда по правам человека в европейском конституционном ландшафте // Конституционное правосудие на рубеже веков: Материалы межд. конф., посвященной 10-летию Конституционного Суда Российской Федерации. – М., 2002.
13. Савенко М. Співвідношення судової практики Конституційного Суду України із судовою практикою Європейського Суду з прав людини // ВКСУ. – 2006. – № 2. – С. 30 – 42.
14. Самсон І.Л. Провадження за винятковими обставинами в адміністративному судочинстві з огляду на практику Європейського суду з прав людини // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 6.
15. Блажівська Н. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2009. – № 4. – С. 88 – 94.

16. Серьогіна С. Використання практики Європейського Суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційно-судочинства в Україні // ВКСУ. – 2005. – № 6.
17. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – К., 2002.
18. Рішення у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* від 23 вересня 1982 р.
19. Юрловський Д.Б. До питання застосування судами України практики Європейського суду з прав людини // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 9.